

Kur'an-ı Kerim ve Peygamberlerin Müjdeleri

Doç. Dr. Abdurrahim Süleymanî

Özet

Acaba mevcut Tevrat ve İncil'de İslam Peygamberi (s.a.a) müjdelenmiş midir? Kur'an'ın bu konuyla ilgili konumu nedir? Bu makalenin yazarına göre Kur'an'da, mevcut Tevrat ve İncil'de İslam Peygamberi vasfedilerek gelişinin –isimle değil- müjdelendiği geçmektedir ve bu iki kitapta bu iddiayı teyit edecek örnekler bulunabilir.

İslamî gelenekte her zaman, geçmiş Peygamberlerin kendi kitaplarında İslam Peygamberi'nin (s.a.a) gelişini müjdelediklerine inanılmıştır. Aynı şekilde her zaman bu inancın Kur'an'a dayandığı söylenmiştir. Hz. Musa'nın (a.s) Tevrat'ta ve Hz. İsa'nın (a.s) İncil'de İslam Peygamberinin gelişini müjdelediğine dair Kur'an ayetlerinden istifade etmişlerdir. Bu sebeple İslam tarihi boyunca mevcut Tevrat ve İncil'de geçen müjde örneklerini bulmak için çok çalışılmış ve birçok kitap yazılmıştır. Bu yazıda üzerinde durulan ve cevaplanmaya çalışılan soru, gerçekten Kur'an'ın bu konuyla ilgili konumunun ne olduğu ve bahsedilen ayetlerin neye işaret ettiği. Eğer bazı ayetler bu konuya işaret ediyorsa acaba

mevcut Tevrat ve İncil'de bunun örnekleri bulunabilir mi?

Geçmiş kitaplarda İslam Peygamberinin geleceğinin müjdelenmesi konusunda ilgili istifade edilebilecek en önemli ayetler şunlardır:

1- Bazı ayetlerde Peygamber zamanındaki Ehl-i Kitabın, peygamberi çok iyi tanıyor olduklarından söz edilmektedir:

“Kendilerine kitap verdiklerimiz, Peygamberi, oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar, fakat kendilerine zarar verenlerdir inanmayanlar.” (Bakara/146; En'am/20)

2- Başka bir ayette Ehl-i Kitabın, Kur'an'ın hak olduğunu bildikleri geçmektedir:

“Kendilerine Kitap verdiklerimiz, bunun gerçekten Rabbinden hak olarak indirilmiş olduğunu bilmektedirler.” (En’am/114)

3- Diğer bir ayette İslam Peygamberinin (s.a.a) bazı sıfatlarının Tevrat ve İncil’de yazılı olduğu geçmektedir:

“Onlar, öyle kişilerdir ki ellerindeki Tevrat’ta ve İncil’de de yazılmış olarak bulacakları şeriat sahibi Ümmi Peygambere uyarlar.” (A’raf/157)

4- Başka bir ayette İslam Peygamberinin (s.a.a) adıyla müjdelendiğinden söz edilmektedir:

“Ve an o zaman ki hani Meryem oğlu İsa, ey İsrailoğulları demişti, şüphe yok ki ben, size, elimdeki Tevrat’ı gerçekleyen ve benden sonra gelecek ve adı Ahmed olacak bir peygamberi müjdeleyen Allah elçisiyim.” (Saff/6)

Birinci ve ikinci maddede, yani Ehl-i Kitabın Peygamber’i tanıyor olduğundan söz eden iki ayet ile Ehl-i Kitabın Kur’an’ın hak olduğunu bildiğinden bahseden ayette onların kitaplarına değinilmemiştir. Sadece Ehl-i Kitabın bu konular hakkında

bilgisi olduğundan bahsedilmiştir. Bilgi sahibi olmaları ise bu bilgilerin kutsal metinlerinde mevcut olmasını gerektirmemektedir. Bu bilginin kaynağı sözlü gelenekleri de olabilir. Diğer bir şekilde de olabilir; Ehl-i Kitap, Peygamber’in (s.a.a) sözlerini duymuş, amellerini ve belki de mucizelerini görmüş, onun nübüvvetini anlamış olabilirler, aynı şekilde Kur’an’ı duyduklarında bu Kitabın Allah tarafından gönderildiğini anlamış olabilirler. Bununla birlikte bu ayetlerden, Tevrat ve İncil’de İslam Peygamberinin gelişiyile ilgili bir müjdeden söz edildiğine dair bir çıkarım yapılamaz.

Üçüncü maddede durum farklıdır. Burada, Tevrat ve İncil’de İslam Peygamberinden bahsedildiği açıkça ifade edilmiştir. Dördüncü maddede ise Hz. İsa’nın İslam Peygamberinin gelişini müjdelediğinden söz edilmektedir. Bununla birlikte şu sorunun sorulması yerindedir: Tevrat’ın ve İncil’in neresinde İslam Peygamberinden söz edilmiştir ve Hz. İsa’nın İslam Peygamberinden, hem de “Ahmed” adıyla bahsetmesi nerede nakledilmiştir?

Bu soruyu cevaplamadan önce mu-kaddime ünvanıyla bir noktayı beyan etmeliyiz. Kur’an’daki birçok ayetin zahirine göre Tevrat ve İncil adında iki kitap, Hz. Musa’ya ve Hz. İsa’ya nazil olmuştur. Diğer taraftan Ehl-i Kitabın Tevrat adlı bir, İncil adlı dört kitabı mevcuttur. Şimdi, acaba mevcut kitaplar, Kur’an’ın kendilerinden bahsettiği kitaplarla aynı kitaplar mıdır, sorusu gündeme gelmek-

Tevrat’ın ve İncil’in neresinde İslam Peygamberinden söz edilmiştir ve Hz. İsa’nın İslam Peygamberinden, hem de “Ahmed” adıyla bahsetmesi nerede nakledilmiştir?

tedir. Acaba bu kitaplar, İslam Peygamberi zamanında da var mıydı?

Yahudi-Hıristiyan geleneğinde de Tevrat adlı bir kitabın Hz. Musa'ya nazil olduğuna inanılmaktadır. Yine geleneğe göre, mevcut Tevrat Hz. Musa'ya inen kitap olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte nispeten uzun zaman önce yaşamış kimseler, mevcut Tevrat'ın içinden çok sayıda delille, mevcut kitabın kesinlikle Hz. Musa tarafından yazılmış olamayacağını, ondan yüzyıllar sonra kaleme alındığını ispat etmişlerdir.¹ Günümüzde de Kutsal Kitap eleştirmenlerinin araştırmaları, mevcut kitabın milattan birkaç yüzyıl önce ve Hz. Musa'dan asırlar sonra muhtelif kaynaklardan faydalanılarak telif edilmiş olduğunu göstermiştir.²

İncil hususunda durum başka türüdür. Hıristiyanlar, Hz. İsa'nın bir kitap getirmiş olduğuna hiç inanmamışlardır, hatta bunu anlamsız görmüşlerdir. Çünkü onlar Hz. İsa'yı bedenlenmiş Tanrı kabul ediyorlardı. Tanrı kendisini onda aşikâr kıldığına göre onun kendisi vahiydir ve ona vahyedilmesi anlamsızdır. Mevcut İnciller hakikatte, Hz. İsa'nın, Ruhü'l-Kudüs'ün onayıyla kendisinden onlarca yıl sonra diğerleri tarafından kaleme alınmış sözlü ve amelî siyeridir.³

Müslümanlar arasında, Ehl-i Kitabın Tevrat'ı ve İncil'i tahrif etmiş olduğu bilinir ama Kur'an buna karşı başka bir konum

¹ Spinoza, s. 120-132.

² Weinfeld, Moshe; "Bible Criticism", *Contemporary Jewish Religious Thought*, s. 35-39; Kelam-ı Mesihî, s. 32.

³ Kelam-ı Mesihî, s. 26-28; Tarih-i Kilisaynı Kadim, s. 66.

almış gibi görünüyor. Bazı ayetlerde Ehl-i Kitap hakkında şöyle buyrulmuştur:

“Yahudi olanlardan, sözleri yerlerinden alıp değiştirenler de var.” (Nisa/46; Maide/13 ve 41)

Bu ayetlerde birinci olarak söz konusu olan Kitap değildir ve ikinci olarak manevî tahrifle de uyuşmamaktadır. Bununla birlikte bu ayetlerden Ehl-i Kitabın gerçek Tevrat'ı ve İncil'i değiştirdikleri sonucuna varılamaz. Ancak diğer ayette Kitap'tan bahsedilmektedir:

“Elleriyle kitap yazıp sonra da az bir para almak için bu, Allah tarafından geldi diyenlerin vay hallerine.” (Bakara/79)

Bu ayetin zahiri, batılı araştırmacıların Tevrat hakkındaki görüşleriyle ve Hıristiyanların İncillerle ilgili düşünceleriyle uyumludur. Öyleyse şu neticeyi çıkarabiliriz: Kur'an'a göre Tevrat ve İncil adlarındaki iki kitap Allah tarafından nazil olmuştur ve Ehl-i Kitabın elinde olanlardan farklıdır. Eğer bir kimse kalkıp bu ayetteki kitap kelimesiyle Eski ve Yeni Ahit'in kastedilmediğini, başka yazıtların, Yahudiler arasında Tevrat ve ilahi kitap hükmünde olan Talmut gibi başka şerhlerin ve tefsirlerin kastedilmiş olması gerektiğini söylerse durum değişir. Bu konunun ayrıntıları başka bir çalışmayı gerektirmektedir.

Bununla ilgili diğer bir nokta da şudur: Tevrat'ın ve İncil'in İslam'dan bir-

Acaba bu kelimenin aslının "Ahmed" anlamındaki "Periklitos" kelimesi olduğunu, İncil yazarının bilerek veya bilmeyerek onu değiştirdiği ve Periklitos (Ahmed) özel ismini Peraklitos'a (teselli veren, yardımcı) çevirdiği söylenebilir mi?

kaç yüzyıl öncesine ait nüshaları olduğuna⁴ ve o nüshalar mevcut kitaplarla mutabık olduğuna göre, İslam Peygamberi zamanında mevcut Tevrat ve İncil'in aynıının olduğu sonucuna varılmalıdır ve bu kitapların İslam'dan sonra değişmiş olduğu iddia edilemez.

Şimdi söz konusu ayetlere geri dönelim. Ehl-i Kitabın İslam Peygamberini tanıdıklarını beyan eden ayetlerin ve Ehl-i Kitabın Kur'an'ın hak olduğunu bildiğini söyleyen ayetin kesinlikle Ehl-i Kitabın bu bilgileri Tevrat ve İncil'den elde ettiklerini göstermediği, bu bilgilere sıradan bir şekilde, Peygamber'in sözleri ve davranışları yoluyla, Kur'an okumayla ve elbette genel ölçülere göre kitaplarından çıkardıkları sonuçla ulaşmış olabilecekleri söylendi. Öyleyse bu ayetlerden, Tevrat ve İncil'de Peygamber'in ve Kur'an'ın gelişinin müjdelendiği sonucuna kesin olarak varılamaz.

Bu konunun tarihinde çok önemli bir rolü olan ve birçok kimseyi kendisiyle uğraştıran ayet, Saff suresinin 6. ayetidir. Bu ayete göre Hz. İsa Ahmed adlı bir Peygamber'in geleceğini müjdelemiştir. Bu ayet birçok kimseyi mevcut İncillerde

Ahmed kelimesini aramaya yöneltmiş ve bu alanda çok sayıda kitap ve risale yazmalarına sebep olmuştur. İncillerde bu kişilerin ilgisini çeken kelime faraklit veya paraklittir⁵. Yuhanna İnciline göre Hz. İsa kendisinden sonra Paraklit'in gelişini müjdelemiştir. Bu Yunanca bir kelimedir ve teselli veren, sükûnet veren anlamına gelmektedir. Hıristiyanlar bu kelimenin Ruh'u'l-Kudüs'ü temsil ettiğine inanırlar. Ancak bazı Müslüman yazarlar bu kelimenin esasında başka bir şekilde olduğunu ve Hıristiyanların onun bir harfini değiştirdiğini iddia etmişlerdir. Bu kelimenin aslında "övlümüş Ahmed" anlamındaki "Periklitos" olduğunu, Hıristiyanların bunu "teselli veren" anlamına gelen "Peraklitos" olarak değiştirdiklerini ve gerçekte "teselli veren" diye tercüme edilen genel bir unvan değil, özel bir isim olduğunu söylemektedirler.⁶

Öyle görünüyor ki bu çaba hem neticesizdir, hem lüzumsuz ve hem de zararlı. Neticesiz oluşu şu açıdandır: Bu kelime bu şekilde ve teselli veren anlamıyla, İslam'dan asırlar önce Hıristiyan geleneğinde kullanılmıştır. Yine Hıristiyanlığın daha ilk yüzyıllarında Ruh'u'l-Kudüs'ü

⁵ Paraclete, parakletos, faraklit.

⁶ Muhammed Hatem-i Peyamberan, s. 511-512; Muhammed der Tevrat ve İncil, s. 231-235.

⁴ Tarih-i Kilisayı Kadim, s. 77; Bastanşinasiyi Kitab-ı Mukaddes, s. 116.

bu kelimenin mısradaki olarak görmüşlerdir. Sadece Yuhanna İncilinde geçen bu kelime, Yeni Ahit'in diğer bölümlerinde yoktur ve dört yerde geçmektedir:

“Beni seviyorsanız, buyruklarımı yerine getirirsiniz. Ben de Baba'dan dileyeceğim ve O, sonsuza dek sizinle birlikte olsun diye size başka bir “teselli veren” (Paraklit) verecek. Dünya O'nu kabul edemez. Çünkü O'nu ne görür, ne de tanır. Siz O'nu tanıyorsunuz. Çünkü O aranızda yaşıyor ve içinde olacaktır.” (Yuhanna, 14: 15-17)

“Ben daha aranızdayken size bunları söyledim. Ama Baba'nın benim adımla göndereceği “Teselli veren” (Paraklit) Kutsal Ruh, size her şeyi öğretecek, bütün söylediklerimi size hatırlatacak.” (Yuhanna 14: 25-26)

“Baba'dan size göndereceğim Yardımcı, (Paraklit) yani Baba'dan çıkan Gerçeğin Ruhu geldiği zaman, bana tanıklık edecek. Siz de tanıklık edeceksiniz. Çünkü başlangıçtan beri benimle birliktesiniz.” (Yuhanna 15: 26-27)

“Şimdiye beni gönderenin yanına gidiyorum. Ne var ki, içinizden hiçbiri bana, ‘Nereye gidiyorsun?’ diye sormuyor. Ama bunları söylediğim için yüreğiniz kederle doldu. Size gerçeği söylüyorum, benim gidişim sizin yararınıza değildir. Gitmezsem, Yardımcı (Paraklit) size gelmez. Ama gidersem, O'nu size gönderirim. O gelince günah, doğruluk ve gelecek yargı konusunda dünyayı suçlu olduğuna ikna edecektir: Günah konusunda, çünkü

bana iman etmezler; doğruluk konusunda, çünkü Baba'ya gidiyorum, artık beni görmeyeceksiniz; yargı konusunda, çünkü bu dünyanın egemeni yargılanmış bulunuyor. Size daha çok söyleyeceklerim var, ama şimdi bunlara dayanamazsınız. Ne var ki O, yani Gerçeğin Ruhu gelince, sizi tüm gerçeğe yönlerecek. Çünkü kendiliğinden konuşmayacak, yalnız duyduklarını söyleyecek ve gelecekte olacakları size bildirecek. O beni yüceltecek. Çünkü benim olandan alıp size bildirecek. Baba'nın nesi varsa benimdir. ‘Benim olandan alıp size bildirecek’ dememin nedeni budur.” (Yuhanna 16: 5-15)

Bunlar İncil'de Paraklitos kelimesinin kullanıldığı yerlerdir. Şimdi acaba bu kelimenin aslının “Ahmed” anlamındaki “Periklitos” kelimesi olduğunu, İncil yazarının bilerek veya bilmeyerek onu değiştirdiği ve Periklitos (Ahmed) özel ismini Peraklitos'a (teselli veren, yardımcı) çevirdiği söylenebilir mi? Gerçekte böyle olmuş olabilir ama acaba elimizdeki imkânlarla bunu bir zan olarak bile ispat edebiliriz miyiz? Böyle bir şeyin olması mümkün görünmüyor. Burada birkaç noktayı zikretmek faydalı olacaktır:

1- Bu kelime, mevcut dört İncil arasında ilahiyat açısından diğer İncillerden çok farklı olan ve İslam'ın hak saydığı inançlardan oldukça uzak olan İncil'de yer almaktadır. Mevcut dört İncil arasında Hz. Mesih'in uluhiyetinden bahseden ve ilahiyat düzeni bu esaslara göre çizilen tek İncil'dir. Örneğin bu düzende “Allah'ın oğlu” makamı, Ruhu'l-Kudüs'ün makamından daha yüksektir. İçinde Paraklit kelimesinin geçtiği

konulardan da bu anlaşılabilir: “Baba’nın benim adımla göndereceği”, “Baba’dan size göndereceğim”, “O’nu size gönderirim.” Bu ibarelerden bu kişinin Mesih’in altında olduğu anlaşılmaktadır. Oysa diğer İncillerde Ruhü’l-Kudüs’ün makamının Mesih’ten yukarıda olduğunu gösteren ifadeler vardır: “Bunun için size diyorum ki, insanların işlediği her günah, ettiği her küfür bağışlanacak; ama Ruh’a edilen küfür bağışlanmayacaktır. İnsanoğluna karşı bir söz söyleyen, bağışlanacak; ama Kutsal Ruh’a karşı bir söz söyleyen, ne bu çağda, ne de gelecek çağda bağışlanacaktır.” (Matta 12: 31-32; Markos 3: 28-29) İkincisi Müslümanlar asla İslam Peygamberinin (s.a.a) Mesih’ten aşağıda olduğuna inanmamaktadırlar; aksine onu Mesih’in dinini nesheden ve Peygamberlerin en üstünü bilirler.

2- Yuhanna İncilinin yazıldığı tarih, diğer İncillerden çok daha sonradır. Öyle ki araştırmacıların tamamına yakını bu İncil’in birinci yüzyılın sonlarında veya ikinci yüzyılın başlarında yazıldığını düşünmektedir.⁷ Bu durum bu kitabın itibarını ve güvenilirliğini azaltmaktadır ve onu birkaç on yıl daha önce yazılan İnciller karşısında daha düşük bir dereceye oturtmaktadır. Şimdi şu soru akla geliyor: Neden bu kelime diğer İncillerde geçmemiş ve acaba bu duruma teveccühle Hz. İsa’nın gerçekte hangi kelimeyi kullandığına dair bir şey ispatlanabilir mi?

3- Kesin olan bir şey var. O da bu İncil’in Yunanca yazıldığı, oysa Hz. İsa’nın

Aramî İbranice dilinde konuştuğudur. Bununla beraber eğer Hz. İsa bu kelimeyi başka bir dilde kullanmış ve Yuhanna İncilinin yazarı onun Yunanca karşılığını kullanmışsa bu kelimenin aslının “Periklitos” –Yunanca bir kelime- olması uygun görünmüyor.

4- Bu kitapta bu kelimenin kullanıldığı dört örnekte de, sonrasında kastedilenin Kutsal Ruh olduğu belirtilmiştir. Her ne kadar Kutsal Kitabın bütününde ruh kelimesi muhtelif anlamlarda kullanılmış olsa da Yeni Ahit’te en çok Ruhü’l-Kudüs hakkında kullanılmıştır. Öyle ki nerede bu kelime bir belirteç olmadan kullanılsa Ruhü’l-Kudüs anlamında alınmıştır.

5- Bu örneklerde kastedilenin Ruhü’l-Kudüs olduğu noktasını kuvvetlendiren şahitler vardır: “sonsuz dek sizin birlikte olsun diye”; “Dünya... O’nu ne görür, ne de tanır” ve yine bu ifadelerde o kişinin gelmesinin çok yakın olduğuna ve muhatapların kendilerinin buna şahit olacağına dair işaretler vardır: “Siz O’nu tanıyorsunuz”; “Siz de tanıklık edeceksiniz”; “Gitmezsem, Yardımcı (Paraklit) size gelmez.” (Altı asır sonra birisinin gelmesinin, İsa’nın o özel zamanda ve genç yaşında gitmesini gerektirmediği açıktır.)

6- Bu cümlelerde Mesih’in uluhiyeti üzerine kurulu ifadeler vardır: “Baba’nın nesi varsa benimdir. Benim olandan alıp size bildirecek dememin nedeni budur.” Bir metinden bir kelime almak isteyen, delil olarak da aynı metni göstermek isteyen bir kimse, hemen ardından gelen yazarın sözünün devamını görmezden gelemez.

⁷ Harper’s Bible Dictionary, s. 499. Daha fazla bilgi için bkz: “Ahd-i Cedid, Tarih-i Nigares ve Nevisendegan”, Heft Asuman, No: 3-4.

Acaba böyle bir çaba gerekli midir? Acaba Kur'an, Hıristiyanların kitabında böyle bir konunun olduğunu söylemiş olursa Kur'an'ı savunmak için onu bulmak ve göstermek mi gerekir? Kur'an'da Hz. İsa'nın Ahmed adında bir peygamberin gelişini müjdelediği geçmektedir. Acaba bundan, hâlihazırdaki İncillerde Ahmed müjdesinin var olduğu sonucu mu çıkarılmaktadır?

7- Yeni Ahit'in kendisinde başka yerlerde Ruh'u'l-Kudüs'ün gelişinin çok yakında olacağı vaad edilmiştir: “Ben de Babam'ın vaat ettiğini size göndereceğim. Ama siz, yücelerden gelecek güçle kuşanmaya dek kentte kalın.” (Luka 24:49) “Kendileriyle birlikteyken onlara şu buyruğu vermişti: “Yeruşalim'den ayrılmayın, Baba'nın verdiği ve benden duyduğunuz sözün gerçekleşmesini bekleyin. Şöyle ki, Yahya suyla vaftiz etti, ama sizler birkaç güne kadar Kutsal Ruh'la vaftiz edileceksiniz.”... “Ama Kutsal Ruh üzerinize inince güç alacaksınız. Yeruşalim'de, bütün Yahudiye ve Samiriye'de ve dünyanın dört bucağında benim tanıklarım olacaksınız.” (Elçilerin İşleri 1:4-8) “Pentikost Günü geldiğinde bütün imanlılar bir arada bulunuyordu. Ansızın gökten, güçlü bir rüzgarın esişini andıran bir ses geldi ve buldukları evi tümüyle doldurdu.

Ateşten dillere benzer bir şeylerin dağılıp her birinin üzerine indiğini gördüler. İmanlıların hepsi Kutsal Ruh'la doldular,

Ruh'un onları konuştuğu başka dillerle konuşmaya başladılar.” (Elçilerin İşleri 2: 1-4)

8- Hıristiyanlar daha en başta; yani İslam'dan yaklaşık altı asır önce, bu kelimeyi bu anlamıyla almışlar, mısradaki Ruh'u'l-Kudüs olarak görmüşler ve bunun tahakkuk etmiş bir vaat olduğuna inanmışlardır. Bununla birlikte bu kelimenin tahrif olduğu iddiası pek yerindeymiş gibi görünmüyor.

Yukarıdaki konulara teveccühle “Paraklit” kelimesine “Ahmed” karşılığının verilmesinin hiçbir neticesi olmayacaktır. Bununla beraber hedefimizin Hz. İsa'nın “Ahmed” adlı bir peygamberin gelişini müjdelemesinin inkâr edilmesi olmadığı hatırlatmalıyız. Sadece konu, bu kelimeye “Ahmed” anlamını yükleme çabasının semeresiz olmasıyla ilgilidir.

Diğer bir konu da acaba böyle bir çaba gerekli midir? Acaba Kur'an, Hıristiyanların kitabında böyle bir konunun olduğunu söylemiş olursa Kur'an'ı savunmak için onu bulmak ve göstermek mi gerekir? Kur'an'da Hz. İsa'nın Ahmed adında bir peygamberin gelişini müjdelediği geçmektedir. Acaba bundan, hâlihazırdaki İncillerde Ahmed müjdesinin var olduğu sonucu mu çıkarılmaktadır? Bu sorunun cevabı menfidir, çünkü:

Evvela bu ayette kesinlikle kitaptan bahsedilmemektedir. Sadece Hz. İsa'nın böyle bir şeyi müjdelediğinden bahsedilmektedir.⁸ Acaba hepsi Müslümanlar için hüccet ve muteber olan İslam Peygamberinin söz-

⁸ El-Mizan, c. 19, s. 253.

Daha önce değindiğimiz gibi bu çaba sadece neticesiz, sadece gereksiz olmakla kalmıyor, bir de zarar veriyor. Müslüman mütekellimlerin birinci vazifesi Kur'an'ı savunmaktır. Eğer Kur'an'da dışardaki bir olaydan haber verilmişse, mütekellimlerin vazifesi bu haberin doğruluğunu göstermeleri veya imkân dahilinde göstermeye çalışmalarıdır. Şimdi eğer onlar, Kur'an'da geçmeyen bir şey için geniş çaplı bir çaba içine girerlerse, bu telaşın kendisi, Kur'an'a yabancı kimse-lerin zihninde Kur'an'da böyle bir şeyin söylendiğine dair bir algı oluşturur.

lerinin tamamı Kur'an'da geçmekte midir? Bütün Müslümanlar Kur'an'da da zikredilmediği halde, Peygamber'in sözlerinin, ilahi tarafı olan muhtelif alanlarda başvurulacak kaynağın geniş bir bölümünü teşkil ettiğine inanırlar. Aynı şekilde Yahudiler, Hz. Musa'nın Tevrat'ta yazılı olmayan birçok sözünün kendilerine ulaştığına inanırlar. Öyleyse Hz. İsa'nın bu sözü buyurmuş olması ama ilahi kitabında yer almamış olması mümkündür.

İkincisi, ayetten bu konunun Hz. İsa'nın (a.s) ilahi kitabında yazılı olduğu sonucunun çıkarıldığını farz etsek bile bu durumda şu soru akla gelir: Acaba mevcut İnciller, Hz. İsa'nın ilahi kitapları mıdır? Daha önce söylendiği gibi Hıristiyanların bu soruya cevabı menfidir. Onlar, esasen Hz. İsa'ya (a.s) bir kitabın nazil olmadığını söylemektedirler. Hatta ona bir kitabın nazil olduğunu söylemek anlamsızdır, çünkü kitap vahiydir ve vahiyde Allah kendisini insana göstermektedir. Mesih'te Tanrı kendisini aşikâr kıldığına göre Mesih'in kendisi vahiydir. Bununla birlikte bir kitap getirmiş olmasının anlamı yoktur. Onun amelleri ve sözleri, insanların hidayeti için kâfidir. Bu amelleri ve sözleri diğerleri, Ruhü'l-Kudüs'ün teyidiyle İncil adlı birkaç kitapta rivayet etmişlerdir. Gerçekte bu kitaplar Hz. İsa'nın yaşamı ve sözleridir, ona nazil olan bir kitap değil. Bununla beraber Ruhü'l-Kudüs'ün teyidiyle yazılmış oldukları için hüccettirler.⁹

Bu soruya Müslümanların cevabı da menfidir. Onlar Kur'an'ın zahirine baka-

⁹ Kelam-ı Mesihî, s. 26-28; Tarih-i Kilisayî Kadim, s. 66.

rak Allah, Hz. İsa'ya (a.s) İncil adında bir kitap nazil etmiştir ve o da bu mevcut İnciller değildir, demektedirler.

Bununla beraber İslam Peygamberinin Hz. İsa'nın kitabında müjdelendiği farz edilse bile her iki geleneğe göre de mevcut kitaplar Hz. İsa'ya nazil olan kitap değildir. Mevcut kitaplarda İslam Peygamberinin adını aramanın lüzumu yoktur. Çünkü Kur'an bu ayette kati surette bu müjdenin hâlihazırdaki kitaplarda olduğunu söylememektedir. Elbette burada sorunlu bir nokta var. O da şudur: Mevcut İncillerde Hz. İsa'nın sözlerinin nakledildiği söylendi. Peki neden bu söz nakledilmemiştir? Cevabında şöyle denebilir: Birincisi, İncillerden her biri Hz. İsa'nın kâmil biyografisidir. Bir veya birkaç İncil'de nakledilen ona ait sözlerin çoğu, diğer bir veya birkaç İncil'de nakledilmemiştir. Öyleyse kimse onun bütün sözlerinin İncillerin hepsinde olduğunu iddia edemez. Bu yüzden onun sözlerinin bazılarının İncillerin hiçbirinde olmayabileceği ihtimali de vardır. İkincisi, bu sorun eğer Müslümanlar mevcut İncilleri güvenilir ve muteber kabul etselerdi söz konusu olurdu, oysa böyle değildir.

Ama bazı eserlerden ve yazıtlardan öyle anlaşılıyor ki sanki Kur'an'a göre İslam Peygamberinin adı mevcut kitaplarda kesinlikle geçiyor. Kum İlim Havzasının muhterem üstadlarından biri Saf suresini tefsir ettiği bir kitap yazmış ve adını "İncilin Vaat Ettiği Ahmed"¹⁰ koymuş. Bu kitapta "Paraklit" kelimesinden

¹⁰ Subhanî, Cafer, Ahmed Mevud-u İncil, (Saf suresinin tefsiri), Tevhid Yayınları, 1361.

geniş bir şekilde bahsedilmiş ve diğer benzer kitaplar gibi bu kelimenin aslında Ahmed anlamında olduğu ve tahrif edildiği iddia edilmiş. Kitabın bu konularla ilgili bahislerinden ayrı olarak ki nitekim ben-denize göre daha önce zikredilen delillere göre yanlıştır, kitabın isimlendirilmesinde de sorun vardır. Görünüşte kitaba bu ayet münasebetiyle isim veriliyorsa, bu ayette geçen, Ahmed'in müjdelenmesiyle ilgili olmalıydı. Şimdi soru şudur: Kendisinin kastettiği mevcut İncil midir, yoksa Müslümanların inancına göre Hz. İsa'ya nazil edilmiş olan İncil mi? Ayetin neresinden böyle bir şey anlaşılmalıdır? Daha önce de söylediğimiz gibi bu ayetten ancak Hz. İsa'ya Ahmed adında bir peygamberin gelişinin müjdelendiği anlaşılmalıdır ve bu müjdenin kitapta olduğuna dair kesinlikle hiçbir işaret yoktur.

Daha önce değindiğimiz gibi bu çaba sadece neticesiz, sadece gereksiz olmakla kalmıyor, bir de zarar veriyor. Müslüman mütekellimlerin birinci vazifesi Kur'an'ı savunmaktır. Eğer Kur'an'da dışardaki bir olaydan haber verilmişse, mütekellimlerin vazifesi bu haberin doğruluğunu göstermeleri veya imkân dahilinde göstermeye çalışmalarıdır. Şimdi eğer onlar, Kur'an'da geçmeyen bir şey için geniş çaplı bir çaba içine girerlerse, bu telaşın kendisi, Kur'an'a yabancı kimselerin zihninde Kur'an'da böyle bir şeyin söylendiğine dair bir algı oluşturur. İspatı için gösterilen çabalar netice vermediğinde de artık Kur'an'a karşı bir şüphe ortaya çıkmış olur.

Ancak A'raf suresi 157. ayetinde durum farklıdır. Bu ayette yanlarındaki Tevrat ve İncil'de buldukları ümmi bir Peygamber

olan Allah'ın elçisine uyan kimselerden bahsedilmiştir. Bu ayet, İslam Peygamberinin vasıflarını o zaman ve o muntukada mevcut olan Tevrat ve İncil'de bulduklarını söylemesi açısından farklıdır. Bununla beraber bu Kur'an ayetine göre İslam Peygamberinin zamanındaki Tevrat ve İncil'de onun vasıfları mevcut olmalıdır. Şimdi acaba o kitaplarda böyle bir şey var mıydı ve acaba bu konuyu keşif ve ispat etmemizin bir yolu var mıdır?

Şunu hatırlatalım, daha önce söylendiği gibi Kutsal Kitabın İslam'dan yüz yıllar öncesine ait Tevrat ve İncillerinin yazma nüshaları müzelerde herkesin gözü önünde sergilenmektedir. Bu nüshalar hâlihazırdaki kitaplarla uyum içinde olduğuna göre Peygamber (s.a.a) zamanındaki kitapların hâlihazırdaki kitapların aynısı olduğu sonucuna varılmalıdır. Bununla birlikte İslam Peygamberinden (s.a.a) sonra Tevrat ve İncil'in lafzî açıdan değiştiği iddia edilemez.

Bu yüzden yukardaki konuya teveccühle Kur'an'ın bu ayetinden İslam Peygamberinin vasıflarının ve geleceğine dair müjdenin hâlihazırdaki Tevrat ve İncil'de olması gerektiği sonucu çıkarılmalıdır. Acaba böyle midir? Cevabımız müspettir. Eski ve Yeni Ahit'teki birçok cümle bu amaçla incelenmiş ve bununla ilgili örneklerin sayıları on sekize kadar varmıştır.¹¹ Elbette bunlardan bazılarının işareti çok açık değildir. Biz burada hem Tevrat'ta hem de İncil'de geçen tek bir örnek vereceğiz. Tevrat'ın naklettiğine göre Hz. Musa İsrail kavmine şöyle diyor:

¹¹ Reşid Rıza, Muhammed, El-Menar, c. 9, Beyrut, Daru'l-Marifet, h.k. 1342, s. 230-300.

“ Tanrınız RAB size aranızdan, kendi kardeşlerinizden benim gibi bir peygamber çıkaracak. Onu dinleyin.” (Yasanın Tekrarı 18:15)

Yine Allah, Musa'ya şöyle diyor:

“Onlara kardeşleri arasından senin gibi bir peygamber çıkaracağım. Sözlerimi onun ağzından işiteceksiniz. Kendisine buyurdıklarımın tümünü onlara bildirecek. Adıma konuşan peygamberin ilettiği sözleri dinlemeyeni ben cezalandıracağım.” (Yasanın Tekrarı 18: 18-19)

Bu iki cümlenin bir peygamberi müjdelediğine dair bir şüphe yoktur. Bu peygamberin bazı özellikleri var. Bunlardan biri Musa gibi olması, diğeri İsrail kavminin kardeşleri arasından çıkacak olmasıdır. Benî İsrail peygamberlerinden hiçbiri, Musa gibi olduklarını iddia etmemişlerdir. Şüphesiz Hz. Musa'nın nübüvvetinin en önemli özelliği özel bir şeriat getirmiş olmasıdır. “Musa gibi bir nebi” dendiğinde muhakkak bu özellik dikkate alınmalıdır. Peygamberlerden hiçbiri özel bir şeriat getirdiklerini iddia etmemişlerdir. Hatta İncillere göre Hz. İsa, Hz. Musa'nın şeriatını icra etmiştir ve zaten görevi de budur:

“Kutsal Yasa'yı ya da peygamberlerin sözlerini geçersiz kılmak için geldiğimi sanmayın. Ben geçersiz kılmaya değil, tamamlamaya geldim... Bu nedenle, bu buyrukların en küçüğünden birini kim çiğner ve başkalarına öyle öğretirse, Göklerin Egemenliği'nde en küçük sayılacak. Ama bu buyrukları kim yerine getirir ve başkalarına öğretirse, Gökle-

rin Egemenliği'nde büyük sayılacak.”
(Matta 5: 17-19)

Buna ilaveten Hıristiyanlarla kavgaya dönmüş diğer bir tartışma, onların revaçtaki ilahiyatına göre Hz. İsa'yı peygamber değil, bedenlenmiş tanrı olarak görmeleri ve hiçbir insanın onunla mukayese edilemeyeceğine inanmalarıdır. Öyleyse Hz. Musa'ya benzeyen tek peygamber, İslam Peygamberidir.

Diğer bir nokta şudur: Bu iki İncil sözüne göre o peygamber Beni İsrail'in "kardeşleri arasından"dır ve Beni İsrail'in kardeşlerinin Beni İsmail olduğu bilinmektedir. Bu belirteç de açıkça bu peygamberin Beni İsrail'den olmadığını göstermektedir.

Yeni Ahit'te şöyle geçiyor:

“Yahudi yetkililer Yahya'ya, “Sen kimsin?” diye sormak üzere Yeruşalim'den kâhinlerle Levililer'i gönderdikleri zaman Yahya'nın tanıklığı şöyle oldu –açıkça konuştu, inkâr etmedi– “Ben Mesih değilim” diye açıkça konuştu. Onlar da kendisine, “Öyleyse sen kimsin? İlyas mısın?” diye sordular. O da, “Değilim” dedi. “Sen beklediğimiz peygamber misin?” sorusuna, “Hayır” yanıtını verdi.”
(Yuhanna 1: 19-21)

Hız. Yahya (a.s) Hız. İsa'nın (a.s) çağdaşdır ve ondan çok kısa bir süre önce peygamberlikle görevlendirilmiştir. Yahudiler onun kimliğini öğrenmek istiyorlar, kâhinleri onun yanına gönderiyorlar. Yahudi kâhinler önce Yahya'ya “Sen Mesih misin?” diye soruyorlar. Cevabı menfi oluyor. Sonra “Sen İlyas mısın?”

diye soruyorlar. Yine cevabı menfi oluyor. Sonra “Sen o (beklediğimiz) peygamber misin?” diye soruyorlar. Yine cevabı menfi oluyor.

Bu cümle, soru soranların Mesih'in o bekledikleri peygamberden başkası olduğunu bildiklerini açıkça göstermektedir. Bu konuda birkaç nokta zikredilmeye değerdir:

1- Kutsal kitap müfessirleri, “o (beklenen) nebi” ibaresinin, Yasanın Tekrarı 18. Bölümde Hz. Musa'nın vaat ettiği peygambere işaret ettiği inandırmaktadırlar.¹²

2- O peygamber, Yahudiler arasında o kadar tanınıyordu ki “o nebi” diye kısa bir işaret, intikali için kâfiydi. Bazılarına göre onlar, enbiyaların seyyidi ve onların en büyüğü olacak bir peygamberi bekliyorlardı.¹³

3- Hz. Yahya'ya soru soranlar, kavmin kâhinleri ve o zamanın Yahudilik merkezinin yani Jerusalem'in seçkinleriydiler.

4- Şüphesiz bu mesele, yani büyük bir peygamberi beklemek çok önemli bir meseledir. Eğer onların bu inancı yanlış olsaydı, Hz. Yahya'nın onları bu yanlış konusunda uyarması gerekirdi, onların bu yanlışını teyit etmesi değil. Hz. Yahya'ya “Sen Mesih misin?” diye sorulmuş ve onun da cevabı menfi olmuştur. Yine ona “Sen o nebi misin?” diye soruyorlar. Gerçekte Mesih, o

¹² Tefsiru'l-Kitabi'l-Mukaddes, Cemaatu mine'l-Lahuûn, c. 1, s. 453 ve c. 5, s. 235; Es-Sunenu'l-Kavim fi Tefsir-i Esfaru'l-Ahdi'l-Kadim, c. 2, s. 425; Tefsiru'l-Ahd-i Cedid, Şerh-i Beşaretu Yahanna, s. 109 ve ...

¹³ Tefsiru'l-Ahd-i Cedid, Şerh-i Beşaretu Yahanna, s. 109.

Eski ve Yeni Ahit'teki bu iki cümlelerin bir araya gelmesiyle hâlihazırdaki Tevrat ve İncillerde, İslam Peygamberinin sahip olduğu vasıfları taşıyan bir peygamberin gelişini müjdeleyen cümlelerin olduğu sonucu çıkarılabilir. Bu iki kitapta Kur'an'ın sözüne uygun birer cümle bulunması, bunun beyanı için yeterlidir.

nebi olsaydı Hz. Yahya'nın o ikisinin aynı kişi olduğunu söylemesi gerekirdi, hayır o da değilim demesi değil.

5- Yuhanna İncilinde geçen başka bir cümlede bazı kimseler o nebinin Hz. İsa olduğunu söylemişlerdir (Yuhanna 6:14) ama başka örneklerde halk arasında o kişinin (İsa) Mesih mi yoksa o peygamber mi olduğu hususunda ihtilaf olduğu görülmektedir:

“Halktan bazıları bu sözleri işitince, “Gerçekten beklediğimiz peygamber budur” dediler. Bazıları da, “Bu Mesih'tir” diyorlardı... Böylece İsa'dan dolayı halk arasında ayrılık doğdu.” (Yuhanna 7: 40-43)

Bu cümlelerden, o mekânda bulunan herkesin Mesih'in o peygamberden başkası olduğunu bildikleri anlaşılmaktadır. Zira bir gurup “O peygamberdir” dediklerinde eğer onun Mesih olduğunu düşünen ikinci guruba göre Mesih'le o peygamber aynı kişi olsaydı ortada bir ihtilafın olması gerekirdi.

6- Yeni Ahit'in diğer bölümlerindeki bazı yerlerde bazı kimseler İsa'nın o peygamberle aynı kişi olduğuna inanmaktadırlar. (Elçilerin İşleri 3:22 ve 7:37) Elbette Hıristiyanlara göre Yeni Ahit'in diğer

bölümlerinin itibarı İncillerle aynı seviyede değildir ve başkalarının sözlerinin itibarı da Hz. Yahya'nın sözleriyle aynı seviyede değildir. Bir ihtilaf olacağını farz etsek bile Kur'an'ın sözlerini ispat için Hz. Yahya'nın teyidi kâfidir.

Eski ve Yeni Ahit'teki bu iki cümlelerin bir araya gelmesiyle hâlihazırdaki Tevrat ve İncillerde, İslam Peygamberinin sahip olduğu vasıfları taşıyan bir peygamberin gelişini müjdeleyen cümlelerin olduğu sonucu çıkarılabilir. Bu iki kitapta Kur'an'ın sözüne uygun birer cümle bulunması, bunun beyanı için yeterlidir.

Bu konunun sonunda, bu konuyla irtibatlı başka bir meseleye değinmek iyi olacaktır: Acaba İslam'ın doğduğu sıralarda Hicaz'da yaşayan Hıristiyanlar ve Yahudiler, o bölgede bir peygamberin ortaya çıkmasını bekliyorlar mıydı? Yahudilerle ilgili olarak bu soruya cevap vermek daha kolaydır. Çünkü daha önce de söylendiği gibi Hz. Musa bir peygamberin geleceğini söylemişti ve yine daha önce söylendiği gibi Yahudiler onun Hz. İsa'dan başkası olduğuna inanıyorlardı. Hatta buna dair tarihî bir delilimiz olmasaydı da sorun olmazdı. Ancak Hıristiyanlar konusunda durum başka türüdür.

Yeni Ahit'te iki tür ilahiyat vardır. Onlardan birine göre Mesih, Allah'ın peygamberlerinden biridir, diğerine göreyse Mesih Tanrı'nın bedenlenmiş halidir. İlk inanca göre Hz. İsa'dan sonra bir peygamberin gelmesi bir sorun çıkarmıyor ama ikinci inanca göre Mesih'in gelmesiyle birlikte nübüvvet dönemi sona ermiştir ve Tanrı'nın gelişinden sonra bir peygamberin gelmesinin anlamı yoktur. Sorun, daha Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında ve İslam'dan önce ikinci tür inancın kesin zafere ulaşarak Hıristiyanların tamamına yakınının bu inancı kabul etmiş olmasıdır. Bununla beraber onlar, inançları gereği başka bir peygamberi bekliyor olamazlardı.

Bu durumla birlikte onlar ciddi bir sorunla yüz yüzedirler. O da onların, Hz. Musa'nın Yasanın Tekrarında verdiği vadinin doğruluğuna inanmalarıdır. Diğer taraftan "Musa gibi bir peygamber" tabiri bu inançlarıyla uyuşmamaktadır. Öyleyse eğer bu peygamberin Mesih'ten başkası olduğunu düşünüyorlarsa bu inançlarından vazgeçmeleri gerekir ve eğer revaçta olan bu inançlarını sürdürmek istiyorlarsa Hz. Musa'nın (a.s) vaadine göre Musa gibi bir peygamberin gelişi gibi bir sorunla karşı karşıyadırlar. Oysa onların inancına göre Hz. Mesih ne Hz. Musa'yla (a.s) ne de başka hiçbir peygamberle mukayese edilemez.

Yuhanna İncilinin yazarı da kesinlikle bu sorunla karşı karşıya kalmıştı. Bu İncil'e göre –diğer üç İncil'in aksine- Mesih, özel bir zamanda bedenlenmiş ve insan şekline girmiş bir Tanrı'dır. Hal böyleyken İncil'in yazarı nasıl vaat edilen peygamberin Mesih olabileceğini düşünmüştür?

Bununla beraber Hz. İsa'nın Tanrı olduğu veya teslis inancı sultası, yavaş yavaş ilerleyen bir süreçti. Bu inancın nihaî sultası, dördüncü yüzyılın sonlarında M.S.381 yılında Konstantiniyye Şurasından sonra ortaya çıkmıştır. Bu şurada alınan nihaî kararlar teslis inancına dayanan Hristiyanlık tasvip edilmiştir. İmparator Theodosius bunu imparatorluğun resmî dini ilan etti ve buna muhalif olanları izlemeye aldı:

"Teslis inancına dayalı bu Hristiyanlık, Theodosius tarafından imparatorluğun tek resmi dini haline getirildi. O, idaresi altındaki halkın hepsinin "ilahi resul Patros'un Rumûlere verdiği" dine göre yaşamaları gerektiğini söyledi. Onlar "Baba, oğul ve Kutsal Ruh'un kutsal tesliste şanları birbirine eşit bir tanrı olduğuna" inanmalıydılar... Bidat çıkarıcılar ve müşrikler cezaya maruz kaldılar... Arius, ölümünden sonra kâmil kelimenin uluhiyetini inkâr suçuyla mahkûm edildi.¹⁴"

Bu Hristiyan yazarın sözlerinden de anlaşılacağı gibi teslis inancı hükümetin zor kullanmasıyla nihaî zafere ulaşmıştır ve buna muhalefet edenler ağır bir baskıyla karşı karşıya kalmışlardır. Bu ağır şartlar altında bu inancı kabul etmeyen kimselerin Roma İmparatorluğundan firar etmekten başka bir çaresi yoktu. Bu inanca muhalif olanlardan bazılarının uzak bir muntıka olan Hicaz'a göç etmiş ve Mesih'in sadece bir insan ve Allah'ın kulu ve peygamberi olduğu inancıyla başka bir peygamberi beklemiş olmaları mümkündür.

¹⁴ Mesihiyet ve Bidatha, s. 155.

Kaynaklar

Kur'an-ı Kerim ve Kutsal Kitaba ilaveten

- 1- Tabatabaî, Muhammed Hüseyin, Tefsiru'l-Mizan, c. 19, Gum, Camei Mu-derrisin.
- 2- Michel, Thomas, Kelam-ı Mesihî, Hüseyin Tefvîkî tercümesi, Gum, Merkez-i Mütalaat ve Tahkikat-ı Edyan ve Me-zahib, 1. Baskı, 1377.
- 3- Reşit Rıza, Muhammed, Tefsiru'l-Kurani'l-Hekîm Eş-Şehir Bitefsiru'l-Menar, c. 9, Beyrut, Daru'l-Marifet, h.k.1342.
- 4- Miller, V.M., Tarih-i Kilisayi Kadim der İmparatoriyi Rum ve İran, Ali Nohos-tin Tercümesi, İntişarat-ı Hayat-ı Ebedî, 2. Baskı, 1981.
- 5- E. Garaudy, John, Mesihiyet ve Bidatha, Abdurrahim Süleymanî Erdestanî ter-cümesi, Gum, Müessese-i Ferhengiyi Taha, 1. Baskı, 1377.
- 6- Elder, John, Bastanşinasiyi Kitab-ı Mukaddes, Süheyl Azerî tercümesi, İntişarat-ı Nur-i Cihan, 1335.
- 7- Davud, Abdülehed, Muhammed (s.a.a) der Tevrat ve İncil, Fazlullah Nikayin tercümesi, Tahran, İntişarat-ı Neşr-i Nu, 1361.
- 8- Subhanî, Cafer, Ahmed Mevud-i İncil, İntişarat-ı Tevhid, 1361.
- 9- Bir gurup yazar, Muhammed Hatem-i Peyamberan, c. 1, 10. Baskı, Tahran, İntişarat-ı Hüseyiniyeyi İrşad, 1363.
- 10- Cemaatu mine'l-Lahutûn, Tefsiru'l-Kitabi'l-Mukaddes, c. 2 ve 5, Beyrut, Ermenşuratu'n-Nefir, 2. Baskı, 1990.
- 11- Barclay, William, Tefsiru'l-Ahdi'l-Cedidu Şerh-i Beşareti Yuhanna, 1. Bölüm, Arapçaya çeviri İzzet Zeki, Kahire, Daru'l-Cemil.
- 12- Eddie, William, El-Kenzu'l-Celil fi Tefsiru'l-İncil, c. 3, Beyrut, Mecmeu'l-Kanais fi'l-Şarku'l-Udna, 1973.
- 13- Cem-i min Efazilu'l-Lahutûn, Es-Sunenu'l-Kavim fi Tefsiru Esfari'l-Ahdi'l-Kadim, c. 2, Beyrut, Mecmeu'l-Kanais fi'l-Şarku'l-Udna, 1973.
- 14- Achtemeier, Paul, J. Harper's Bible Dictionary, Harper San Francisco, 1985.
- 15- The Chief Works of Benedict De Spinoza a Theologico-Politic Treatise and a Political Treatise, Latinceye çeviri R.H.M. Elwes, New York.